

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i09.082>

ЖАЛОЛИДДИН ГУРЛАНИЙНИНГ ИЛМИЙ-АДАБИЙ МЕРОСИ ВА АЛЛОМА ЯШАГАН ДАВР

Муратбаев Нурсилам Советбаевич

Қорақалпоқ Давлат Университети таянч докторанти

Аннотация. Мазкур мақолада XIV аср ҳанафий фақиҳи Жалолиддин ибн Шамсиддин ал-Хоразмий ал-Гурланийнинг (в. 767/1365) илмий-адабий мероси ва у яшаган давр манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Тазкира ва табакот манбаларида Гурланий ҳақидаги маълумотларнинг чекланганлигидан келиб чиқиб, мақолада унинг исми-насаби, туғилган йили ва жойи, вафоти, устозлари (Хусомиддин ас-Сигнакий, Абдулазиз ал-Бухорий), шогирдлари (жумладан Жалолиддин ал-Хужандий), ақидаси, фикҳий мазҳаби ва Танкизия мадрасасидаги тадриси тизимли равишда тикланади. Унинг иккита асари — усул ал-фикҳ соҳасидаги “ал-Шофий фи-л-усул” ва фикҳ соҳасидаги “ал-Кифоя ало-л-Хидоя” — ўртасидаги мазмуний ва услубий алоқадорлик кўрсатилади, шунингдек Гурланий фаолият юритган давр — Хоразм ва Мовароуннахрнинг ижтимоий-сиёсий вазияти ҳамда ҳанафий фикҳ мактабининг минтақадаги тарихий анъанаси контекстида баҳоланади. Мақола манбашунослик ва тарихий-биографик таҳлил усулларига асосланган.

Калит сўзлар. Жалолиддин Гурланий; “ал-Шофий фи-л-усул”; “ал-Кифоя ало-л-Хидоя”; ҳанафий фикҳ; Танкизия мадрасаси; манбашунослик; таржимаи ҳол (тарожим); Хоразм; “Усул ал-Баздавий”.

Аннотация. В данной статье с источниковедческой точки зрения анализируются научно-литературное наследие ханафитского факиха XIV века Джалалиддина ибн Шамсиддина аль-Хорезми аль-Гурлани (ум. 767/1365) и эпоха, в которой он жил. Исходя из ограниченности сведений о Гурлани в биографических и табакатных источниках, в статье систематически реконструируются его полное имя и генеалогия, год и место рождения, дата смерти, учителя (Хусамуддин ас-Сигнаки, Абдулазиз аль-Бухари), ученики (в том числе Джалалиддин аль-Худжанди), вероучение, правовая школа и преподавательская деятельность в медресе Танкизия. Показывается содержательная и методологическая взаимосвязь между двумя его известными трудами — «аль-Шафи фи-ль-усуль» в области основ фикха и «аль-Кифая аля-ль-Хидая» в области практического фикха, а также даётся оценка эпохи деятельности Гурлани в контексте общественно-политической обстановки Хорезма и Мавераннахра и исторической традиции ханафитской правовой школы в регионе. Статья основана на методах источниковедческого и историко-биографического анализа.

Ключевые слова. Джалалиддин Гурлани; «аль-Шафи фи-ль-усуль»; «аль-Кифая аля-ль-Хидая»; ханафитский фикх; медресе Танкизия; источниковедение; биографика; Хорезм; «Усуль аль-Баздави».

Abstract. This article offers a source-critical analysis of the scholarly and literary legacy of the fourteenth-century Hanafi jurist Jalal al-Din ibn Shams al-Din al-Khwarazmi al-Gurlani (d. 767/1365) and the era in which he lived. Given the scarcity of information on al-Gurlani in biographical and *tabaqat* literature, the article systematically reconstructs his full name and lineage, birth date and place, date of death, teachers (Husam al-Din al-Sighnaqi, Abd al-Aziz al-Bukhari), students (including Jalal al-Din al-Khujandi), theological creed, legal affiliation, and teaching career at the Tankiziyya madrasa. It demonstrates the thematic and methodological connection between his two known works — *al-Shafi fi al-Usul* on legal theory (*usul al-fiqh*) and *al-Kifaya ala al-Hidaya* on positive law (*furu' al-fiqh*) — and situates his career within the socio-political conditions of Khwarazm and Transoxiana and the region's historical Hanafi legal tradition. The article is grounded in the methods of source studies and historical-biographical analysis.

Keywords. Jalal al-Din al-Gurlani; *al-Shafi fi al-Usul*; *al-Kifaya ala al-Hidaya*; Hanafi *fiqh*; Tankiziyya madrasa; source studies; biographical literature (*tabaqat*); Khwarazm; *Usul al-Bazdawi*.

Кириш. манбашунослик муаммоси. Жалолиддин Гурланий ҳақида таржимаи ҳол манбалари - тазкиралар ва табақот китоблари - жуда чекланган маълумот беради. “ал-Шофий фи-л-усул” асарининг илмий таҳқиқини амалга оширишжараёнида тарожим китобларидан Жалолиддин Гурланийнинг шайхлари ҳақида ҳеч нарса топилмади, фақат икки нафар шайхидан бошқа⁶¹, шунингдек Жалолиддин Гурланийнинг илмий ҳаёти ҳақида ҳам деярли маълумотлар учрамайди⁶². Демак, мазкур мақоланинг илмий вазифаси икки қиррали: биринчидан, мавжуд бўлган тарқоқ маълумотларни тизимли жамлаш ва танқидий таҳлил қилиш; иккинчидан, маълумотнинг етишмаслигининг ўзини ҳам манбашунослик нуқтаи назаридан аҳамиятли факт сифатида қайд этиш ва бу етишмовчиликни қоплаш учун асарнинг ўзидан фойдаланиш.

Асосий қисм: Исми, насаби ва лақаби. Манбаларда унинг тўлиқ исми қуйидагича келтирилади: Сайид Жалолиддин ибн Шамсиддин ал-Хоразмий ал-Гурланий⁶³. “Сайид” унвони унинг пайғамбар (с.а.в.) наслига мансублигини кўрсатади - бу ҳолат ал-Кафавийнинг “Катоиб аълом ал-ахёр мин фуқаҳои мазҳаб ан-Нуъмон ал-мухтор” номли ханафий табақот асарида алоҳида қайд этилган: “шараф ал-итрат ал-Хусайния” (Хусайн наслидан бўлган шарафли зот)⁶⁴. Насабий нисбаси икки жойга

⁶¹Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикх кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 30, ҳошия (4).

⁶²Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикх кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 29.

⁶³Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикх кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 29; ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ханафия (ал-Лакнавий), б. 58.

⁶⁴ал-Кафавий, Катоиб аълом ал-ахёр мин фуқаҳои мазҳаб ан-Нуъмон ал-мухтор, лавҳ 464/а.

боғлиқ: ал-Хоразмий - Хоразм вилоятига нисбат бўлса, ал-Гурланий - “Гурлан” номли жойга нисбатан ишлатилади.

Туғилган йили ва жойи. Бу борада тазкираларда аниқ маълумот бўлмаса ҳам, унинг шайхлари ва шогирдларининг ҳаёти давридан келиб чиқиб - қуйидаги хулосага келинди: у ҳижрий VIII асрнинг бошларида Хоразмда туғилган бўлиши эҳтимоли катта, чунки табақот китобларида унинг исмидан кейин “ал-Хоразмий” лақаби қўшиб келтирилиши одатда шахснинг ўша ерда туғилиб ўсганини англатади.

Вафоти. Жалолиддин Гурланий ҳижрий 767 йилда вафот этган⁶⁵. Бу сана “ал-Шофий фи-л-усул” асарининг ўзидаги яқунловчи хроникограмма орқали ҳам билвосита тасдиқланади - асар охирида муаллифнинг ўзи: “Мазкур китобни ёзишни ҳижрий етти юз қирқ уч (743) йил муҳаррам ойининг охириги жумъа куни тонгида тугатдим” деб ёзган⁶⁶. Демак, асар унинг вафотидан тахминан 24 йил олдин ёзилган.

Устозлари. Тазкира китоблари унга фақат икки устозни нисбат беради: биринчиси - Хусомиддин Хусайн ибн Али ибн Хажжож ас-Сигнакий (в. 714/1314), “ал-Кофий” номи билан машҳур “Усул ал-Баздавий” шарҳининг муаллифи; иккинчиси - Абдулазиз ибн Аҳмад ал-Бухорий (в. 730/1330), “Кашф ал-асрор” номли шарҳнинг муаллифи.

Бу иккала устознинг ҳам айнан “Усул ал-Баздавий”нинг шориҳлари бўлгани тасодикий эмас⁶⁷. Шунингдек, ас-Сигнакийнинг мотуридий ақидасида бўлгани Жалолиддин Гурланийнинг ҳам унинг қўлида таҳсил олгани сабабли, унинг ақидавий йўналишига ҳам таъсир кўрсатган бўлиши мумкин.

Шогирдлари. Тоҳир ибн Қосим ал-Хоразмий (“Саъид Ғадбуш”, в. 771/1369) устози Гурланийни “Кифоя шарҳ ал-Ҳидоя” соҳиби деб таърифлайди⁶⁸; Алоуддин ас-Сайрамий (в. 790/1388) Қоҳирада шайх ул-машойих бўлган⁶⁹; Жалолиддин ал-Хужандий (в. 802/1400) Гурланий ҳузурида 11 йил таҳсил олган⁷⁰; Ҳофизиддин ал-Кардарий (“ал-Баззозий”, в. 827/1424) - “Фатово ал-Баззозия” муаллифи⁷¹.

Ақидаси. Унинг ақидасини бевосита “ал-Шофий фи-л-усул” асарининг ўзидан аниқлаш мумкин. Шунга кўра у мотуридий ақидасида бўлган⁷². Бунга исбот сифатида асардаги уч масалани айтиш мумкин: сифати феълия ҳақидаги фикри⁷³, Қуръоннинг махлук/ғайри махлуклиги хусусидаги баёни⁷⁴, ва кабира гуноҳ соҳибининг ҳукми ҳақидаги позицияси - булар барчаси мотуридия-аҳли сунна позициясига мос келади.

⁶⁵Мадина Ислон университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 30, ҳошия (4).

⁶⁶Мадина Ислон университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 29; Ҳожи Халифа, Кашф аз-зунун, 1/115.

⁶⁷ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия, б. 58.

⁶⁸ал-Фавоид ал-баҳия, б. 62.

⁶⁹ал-Фавоид ал-баҳия, б. 84; Кашф аз-зунун, 1/615; муъжам ал-муаллифин, 5/35; ал-Аълом (аз-Зириклий), 3/222.

⁷⁰ад-Дав ал-лоъмиъ (ас-Саҳавий), 8/128; бугъат ал-вуот, 2/138; шазарот аз-заҳаб, 6/312.

⁷¹ад-Дав ал-лоъмиъ, 2/194-201; ал-Аълом, 1/225; муъжам ал-муаллифин, 2/153.

⁷²Тарожим ал-фуқаҳо фи-л-мавсуа ал-фикҳия ал-Кувайтия, 2/419; табақот ал-ҳанафия, 33/2; ал-Аълом, 7/45.

⁷³“ал-Шофий фи-л-усул” қўлёзмаси, б. 6-7; Ибн Таймия, дар’ таъоруз ал-ақл ва-н-нақл, 1/241.

⁷⁴Қаранг: қўлёзма, б. 6-7; лавомиъ ал-анвор ал-баҳия, 1/139; шарҳ ал-ақида ат-таҳовия (Ибн Жибрин), 1/95, 1/413.

Фикҳий мазҳаби, илмий мартабаси ва тадрили. Ҳанафий мазҳабиға мансублиғи қатъий далилланган⁷⁵. Ал-Кафавий уни “шайх, имом, оллома... илмда буюк даражали” деб таърифласа⁷⁶, ал-Лакнавий “у ҳақда мисоллар келтирилади ва йўл босиб борилади” деб ёзади⁷⁷. У Танкизия мадрасасида камида 11 йил дарс берган⁷⁸ - бу мадраса ас-Сахавий таърифича “тахминан минг нафар зийрак ва иқтидорли талаба”га эга бўлган⁷⁹. Айнан шу давр ичида шогирди Жалолиддин ал-Хужандий ундан “Ҳидоя”ни 8 йилда ўрганган⁸⁰.

Юқорида кўрилганидек, Жалолиддин Гурланий ҳақидаги маълумотлар парчаланган ва тарқоқ бўлса-да, “ал-Шофий фи-л-усул” асарининг ўзи унинг таржимаи ҳолини қайта тиклашда энг ишончли бирламчи манба вазифасини ўтайди.

Асарлари. Гурланийнинг фақат иккита асари аниқланган: усул ал-фикҳ соҳасидаги “ал-Шофий фи-л-усул” ва фикҳ соҳасидаги “ал-Кифоя ало-л-Ҳидоя”.

“ал-Кифоя фи шарҳ ал-Ҳидоя”: тавсифи ва нашрлари. “ал-Кифоя фи шарҳ ал-Ҳидоя” - Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг машҳур “ал-Ҳидоя” асарига ёзилган шарҳ бўлиб, унда Гурланий фикҳий қоидаларни батафсил шарҳлаб, асардаги ғариб сўз ва маъноларни изоҳлаган. Асар саккиз жилда бўлиб, кейинчалик Ибн ал-Хумомнинг машҳур “Фатҳ ал-қадир” шарҳи ҳошиясида, шунингдек мустақил нашр сифатида ҳам чоп этилган. Бу асар ҳанафий фикҳ адабиётида “ал-Ҳидоя”га ёзилган йирик шарҳлар сирасига киритилиб, узоқ вақт мадраса дарсликлари сифатида фойдаланилган.

Мазкур асарнинг Гурланийга нисбати энг ишончли гувоҳлик - унинг ўз шогирди Тоҳир ибн Қосим (“Саъид Ғадбуш”)нинг “Жавоҳир ал-фикҳ” асаридаги тасдиғидир: у устозини айнан “Кифоя шарҳ ал-Ҳидоя соҳиби” сифатида таърифлайди. Шунингдек, ас-Сахавий уни “шориҳ ал-Ҳидоя ва ғайриҳо” деб таърифлайди - бу ибора эса Гурланийнинг бошқа (ҳозирча топилмаган) асарлари ҳам бўлганига ишора қилиши мумкин.

“ал-Шофий фи-л-усул” ва “ал-Кифоя ало-л-Ҳидоя” ўртасида чуқур методологик ва мазмуний алоқадорлик мавжуд. Аввало, иккала асар ҳам “шарҳ” жанрига мансуб бўлиб, муаллиф иккаласида ҳам аслий матнни сақлаган ҳолда, унга изоҳ қўшиш усулини қўллаган. Иккинчидан, мавзу жиҳатидан ҳам икки асар бир-бирини тўлдиради: “ал-Шофий” усул ал-фикҳ билан шуғулланса, “ал-Кифоя” эса ана шу қоидаларнинг амалий татбиқи бўлган фуруъ ал-фикҳ билан шуғулланади. “ал-Шофий” матнида кўплаб фикҳий фаръий мисоллар келтирилгани муаллифнинг фикҳда ҳам чуқур билимга эга бўлганининг далилидир - бу икки асарнинг муаллифи учун усул ва фуруъ бир-биридан ажралмас яхлит тизим бўлганини кўрсатади.

Яъни бир сўз билан айтганда, Жалолиддин Гурланийнинг маълум бўлган икки асари бир-бирини услубий ва мазмуний жиҳатдан тўлдирувчи яхлит илмий тизимни

⁷⁵Мадина Ислон университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 33.

⁷⁶ал-Кафавий, Катоб аълом ал-ахёр, лавҳ 464/а.

⁷⁷ал-Фавоид ал-баҳия, б. 58-59.

⁷⁸Мадина Ислон университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 34.

⁷⁹ад-Дав ал-лоъмиъ, 1/388.

⁸⁰Мадина Ислон университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 35.

ташкил этади: бири назарий-услубий (усул ал-фикх), иккинчиси амалий-татбиқий (фуруъ ал-фикх) йўналишда.

Олим яшаган даврнинг ижтимоий-сиёсий ва илмий муҳити (Хоразм/Мовароуннахр ҳанафий фикх мактаби контексти). Жалолиддин Гурланийнинг илмий шаклланишини тўғри тушуниш учун унинг яшаган давридаги (ҳижрий VIII аср, милодий XIV аср) Хоразм ва Мовароуннахрнинг ижтимоий-сиёсий вазиятини, шунингдек бу минтақаларда бир неча асрлар давомида шаклланган ҳанафий фикх мактабининг илмий-услубий анъанасини кенг кўриб чиқиш зарур. Буни иккита қисмга ажратиш мумкин: биринчи қисмда сиёсий-ижтимоий тарих (Хоразмшоҳлар давридан то Гурланий яшаган давргача), иккинчи қисмда эса ҳанафий фикх мактабининг Мовароуннахр ва Хоразмдаги тарихий тараққиёти кўриб чиқилади.

XIII асрнинг бошларигача (ҳижрий VII аср) Хоразм - Хоразмшоҳлар (Ануштегинийлар) сулоласи бошқарувида - Марказий Осиёнинг энг қудратли ва илмий-маданий жиҳатдан ривожланган давлатларидан бири эди⁸¹. Аммо 1219-1221 йиллар (ҳижрий 616-618) орасида Чингизхон бошчилигидаги мўғул қўшинлари Мовароуннахр ва Хоразмга бостириб кирди⁸², натижада Бухоро, Самарқанд, Урганч каби йирик илмий-маданий марказлар вайронага айланди - хусусан Урганч шаҳри узок қамалдан сўнг тамомила ер билан яксон қилинди, кўплаб уламолар ва китоб хазиналари ҳалок бўлди⁸³. Бу воқеа Хоразм ва Мовароуннахрнинг илмий ҳаётига оғир зарба берди ва бир неча авлод давомида унинг оқибатларини бартараф этишга тўғри келди.

Чингизхон вафотидан сўнг унинг империяси ўғиллари ўртасида тақсимланди, Мовароуннахр эса Чигатой улуси таркибига кирди⁸⁴. XIV аср давомида Чигатой улуси кўп жиҳатдан сиёсий беқарорлик, маҳаллий амирлар ўртасидаги рақобат ва марказий ҳокимиятнинг заифлашуви билан тавсифланади⁸⁵. Айнан шу асрнинг иккинчи ярмида - Гурланийнинг вафотидан (767/1365) кўп ўтмай - Амир Темур сиёсий саҳнага чиқиб, 1370 йилдан бошлаб Мовароуннахрни бирлаштириш жараёнини бошлади⁸⁶. Демак, Гурланий фаолият юритган давр - Чигатой улусининг таназзулга юз тутиш палласи ва Темурийлар давлатининг туғилиш арафаси ҳисобланади.

Хоразм эса мўғул истилосидан сўнг Чигатой улуси ва Олтин Ўрда ўртасида тортишув объекти бўлиб, охир-оқибат XIV аср давомида асосан Олтин Ўрда таъсир доирасида, маҳаллий Суфийлар сулоласи ноиблиги остида бошқарила бошлади⁸⁷. Мазкур нисбий барқарорлик даври Хоразмда савдо йўлларининг тикланиши (хусусан Урганчнинг Буюк ипак йўлидаги стратегик мавқеининг қайта тикланиши), шаҳар ҳаётининг жонланиши ва - булар билан узвий боғлиқ ҳолда - диний-илмий ҳаётнинг

⁸¹ В.В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч. Т. I, Москва, 1963, б. 396-420 (Хоразмшоҳлар давлатининг сиёсий тарихи).

⁸² Бартольд, кўрсатилган асар, б. 468-495 (Чингизхоннинг Мовароуннахр ва Хоразмга юриши, 1219-1221 йй.).

⁸³ Бартольд, кўрсатилган асар, б. 496-500 (Урганчнинг камали ва вайрон қилиниши, 1221 й.).

⁸⁴ Бартольд, кўрсатилган асар, б. 520-530 (Чигатой улусининг ташкил топиши ва Мовароуннахрнинг унга қўшилиши).

⁸⁵ Бартольд, Соч. Т. I, б. 530-545 (Чигатой улуси ва Мовароуннахрнинг XIV аср сиёсий тарихи, амирлар рақобати).

⁸⁶ Бартольд, Соч. Т. II, б. 39-45 (Амир Темурнинг сиёсий саҳнага чиқиши, 1360-1370 йй.).

⁸⁷ Р.Г. Мукминова, Социальная дифференциация населения городов Узбекистана в XV-XVI вв., Тошкент, 1985, б. 12-18; Бартольд, Соч. Т. II, б. 558-561 (Хоразм Суфийлар сулоласи, XIV аср).

кайта авж олишига олиб келди. Айнан шу тикланиш даврида Жалолиддин Гурланий каби олимлар етишиб чиқа бошлади.

Сиёсий беқарорликка қарамай, айнан хижрий VIII асрда Хуросон ва Мовароуннаҳрда мадраса қуриш ва илм-фанни қўллаб-қувватлаш янги авж нуқтасига чиққан эди. Машҳур саёҳатчи Ибн Баттута бу ҳақда шундай гувоҳлик беради: “VIII асрдаги мадрасаларни ҳеч ким санок билан белгилай олмайди - улар шу қадар кўп эди”⁸⁸. Бу гувоҳлик тасодикий эмас - амирлар, вазирлар ва бадавлат кишилар ўртасида мадраса қуришда рақобатлашиш, уламоларга ҳурмат кўрсатиш ва илм толибларини рағбатлантириш ўша давр ижтимоий ҳаётининг муҳим таркибий қисми бўлган⁸⁹. Айнан шундай муҳитда Гурланий каби олимлар етишиб чиққан. Унинг шогирди Жалолиддин ал-Хужандийнинг 12 йил давомида турли шаҳарларда (Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Саройи Барка, Оксарой, Қрим, Дамашқ, Қуддус, Бағдод, Мадина) илм ортидан саёҳат қилгани ҳам худди шу илмий ҳаракатчанликнинг яққол намунаси дир - бу ҳолат ўрта аср мусулмон Шарқида илм толиблари учун жуғрофий чегараларнинг унчалик тўсик бўлмаганини кўрсатади.

Ҳанафий мазҳабининг Мовароуннаҳр ва Хоразмга кириб келиши. Ҳанафий мазҳаби, имом Абу Ҳанифа (в. 150/767) асос солган мактаб сифатида, дастлаб Ироқда - Куфа ва Бағдодда - шаклланган бўлса-да, кейинги икки-уч аср давомида Хуросон ва Мовароуннаҳрга кенг тарқалди⁹⁰. Бунга асосий сабаблардан бири - Аббосийлар давридаги маъмурий-қозилик тизимида ҳанафий фақиҳларнинг етакчи мавқеи, шунингдек Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг Бағдод билан узвий илмий-маданий алоқалари эди. Натижада IX-X асрларга (хижрий III-IV аср) келиб Бухоро, Самарқанд ва Хоразм ҳанафий фикҳининг йирик марказларига айланди⁹¹.

Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳ мактабининг ривожланишида бир қатор буюк алломалар силсиласи муҳим ўрин тутди. Шамс ал-аимма Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Сарахсий (в. 483/1090) ўзининг машҳур “ал-Мабсут” асари билан ҳанафий фикҳининг энциклопедик тизimini яратди⁹². Унинг замондоши ва бу тадқиқот учун алоҳида аҳамиятли бўлган Фахрул-Ислом Али ибн Муҳаммад ал-Баздавий (в. 482/1089) эса “Канз ал-вусул ила маърифат ал-усул” (“Усул ал-Баздавий”) асари билан ҳанафий усул ал-фикҳини мустаҳкам тизимга солди⁹³. Ал-Баздавий ҳақида турли уламолар юксак баҳо беришган - жумладан аз-Заҳабий уни “шайх ул-ҳанафия, олим мо вароа ан-наҳр” деб атаган⁹⁴. Ундан кейин Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр ал-Марғиноний (в.

⁸⁸Ибн Баттута, ар-Риҳла, 1/20; Бартольд, Соч. Т. I, б. 502-504 (карвон йўллари ва шаҳарларнинг тикланиши).

⁸⁹Ибн Баттута, ар-Риҳла, 1/20.

⁹⁰Умумий маълумот: аз-Заҳабий, Сияр аълом ан-нубало, 6/390-403 (Абу Ҳанифанинг таржимаи ҳоли ва мазҳабнинг тарқалиши).

⁹¹ал-Жавоҳир ал-музийя фи табақот ал-ҳанафия (Ибн Абу-л-Вафо ал-Қураший), 1-жилд, муқаддима (Мовароуннаҳрда ҳанафий мазҳабининг тарқалиши).

⁹²Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 13-14 (шамс ал-аимма ас-Сарахсийнинг таржимаи ҳоли ва “ал-Мабсут” асари).

⁹³Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 12-19 (Фахрул-Ислом ал-Баздавийнинг тўлиқ таржимаи ҳоли: исми, насаби, шайхлари, шогирдлари, ақидаси, мазҳаби, асарлари).

⁹⁴Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 16 (ал-Баздавийга берилган таърифлар: аз-Заҳабий, ас-Сафадий, ас-Самъоний, ан-Насафий, ал-Лакнавий, аз-Зириклийдан иқтибослар).

593/1197) “ал-Ҳидоя” асари билан ҳанафий фикҳининг энг мукаммал ва кенг тарқалган дарслигини яратди - бу асарга ҳам, юқорида қайд этилганидек, Гурланий шарҳ ёзган⁹⁵. Демак, Гурланийнинг иккала асари ҳам - “ал-Шофий” ва “ал-Кифоя” - айнан шу икки буюк аллома (ал-Баздавий ва ал-Марғиноний) мероси устида қурилган.

Гурланий асарида акс этган илмий муҳит: у мурожаат қилган манбалар. “ал-Шофий фи-л-усул” асарининг ўзи ҳам ўша давр илмий муҳитининг бойлигидан далолат беради. Усул ал-фикҳ бўйича у Дабусий, Баздавий, Сарахсий, Абу-л-Юср ал-Баздавий, ал-Самарқандий (“Мийзон ал-усул” муаллифи), ал-Хабозий, ан-Насафий, ас-Сигнакий ва ал-Бухорийнинг асарларига мурожаат қилган⁹⁶. Фикҳ бўйича эса Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбоний, ат-Таҳовий, ад-Дабусий, ас-Сарахсий, ал-Марғиноний ва ал-Косоний каби йирик фақиҳларнинг асарларидан фойдаланган⁹⁷. Тафсир соҳасида ат-Табарий, ал-Жассос, ан-Насафий, аз-Замахшарий, Ибн ал-Арабий ва ал-Қуртубийнинг тафсирларига⁹⁸, ҳадис соҳасида эса Бухорий, Муслим, Термизий, Насай, Ибн Можа ва Байҳакийнинг тўпламларига мурожаат қилган⁹⁹. Ниҳоят, араб тили соҳасида Сибавайх, Ибн ас-Сарраж, Жавҳарий, Замахшарий ва Ибн Моликнинг асарларидан фойдаланган¹⁰⁰. Бу рўйхатнинг ўзи Гурланий яшаган муҳитда илмий адабиётнинг қай даражада бой ва хилма-хил бўлганини, шунингдек бир фақиҳнинг фақат фикҳ билан чекланмай, тафсир, ҳадис ва тил илмларида ҳам чуқур билимга эга бўлиши зарур бўлган интеллектуал стандартни кўрсатади.

“Усул ал-Баздавий” атрофида шаклланган шарҳлар анъанаси. “Усул ал-Баздавий” ҳанафий усул ал-фикҳининг энг муҳим матнларидан бирига айланиб, унга ўнлаб шарҳлар ёзилган - жами 27 та тўлиқ ёки нотугал шарҳ, ҳамда бир қанча хошия ва таълиқотларни санаш мумкин¹⁰¹. Алоуддин ал-Бухорий ўзининг “Кашф ал-асрор” шарҳи муқаддимасида бу асарни шундай таърифлайди: “Бу китоб ушбу фандаги бошқа китоблар орасида шараф ва юксаклик билан ажралиб туради... у ажойиб санъат, гўзал тартиб, тўғри услуб ва чиройли таркибга эга китобдир”¹⁰². Шу билан бирга, ал-Баздавийнинг ёзиш услуби ўта ихчам ва мураккаб бўлгани сабабли у “абил-уср”

⁹⁵ ал-Марғиноний, ал-Ҳидоя, муқаддима; ал-Жавоҳир ал-музий, 1/393-395 (Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг таржимаи ҳоли).

⁹⁶ Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 40-42 (“ал-Шофий” асарида зикр этилган усул ал-фикҳ манбалари рўйхати: Дабусий, Баздавий, Сарахсий, Абу-л-Юср ал-Баздавий, ас-Самарқандий, ал-Хабозий, ан-Насафий, ас-Сағнокий, ал-Бухорий).

⁹⁷ Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 42-43 (“ал-Шофий” асарида зикр этилган фикҳ манбалари рўйхати: Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбоний, ат-Таҳовий, ад-Дабусий, ас-Сарахсий, ал-Марғиноний, ал-Кокий, ал-Косоний ва бошқалар).

⁹⁸ Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 40 (“ал-Шофий” асарида зикр этилган тафсир манбалари: ат-Табарий, ал-Жассос, ан-Насафий, аз-Замахшарий, Ибн ал-Арабий, ал-Қуртубий).

⁹⁹ Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 41 (“ал-Шофий” асарида зикр этилган ҳадис манбалари: Бухорий, Муслим, Термизий, Насай, Ибн Можа, Байҳакий).

¹⁰⁰ Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 43-44 (“ал-Шофий” асарида зикр этилган араб тили манбалари: Сибавайх, Ибн ас-Сарраж, Жавҳарий, Замахшарий, Ибн Молик).

¹⁰¹ Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 21-23 (“Усул ал-Баздавий”га ёзилган шарҳлар, хошиялар ва таълиқотлар тўлиқ рўйхати — жами 27 та тўлиқ/нотугал шарҳ ва хошия).

¹⁰² Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 20 (Алоуддин ал-Бухорийнинг “Кашф ал-асрор” муқаддимасидан иқтибос).

(кийинчилик отаси) лақаби билан ҳам машхур бўлган¹⁰³ - бу ҳолат айнан кўплаб шарҳларнинг вужудга келишига асосий сабаб бўлган. Ҳатто Тафтазоний каби йирик аллома ҳам ал-Баздавий услубини танқид қилиб, унда “ҳашв (ортиқча сўзлар)... ва мантиқ қоидаларига тўлиқ риоя қилинмаган мураккаб жойлар борлигини” таъкидлаган¹⁰⁴. Айнан шу мураккаблик Гурланий каби кейинги авлод шориҳларининг вазифасини - матнни “енгиллаштириш ва тушунтириш” вазифасини - белгилаб берган.

Хоразм ва Мовароуннаҳрдаги мадраса тизими: Танкизия мадрасаси мисолида. Ўша давр мадраса тизимининг ички тузилишини Гурланий фаолият юритган Танкизия мадрасаси мисолида кўриш мумкин. Ас-Сахавийнинг гувоҳлигича, бу мадрасада “кўплаб муҳаққиқ уламолар - қариялар, ўрта ёшлилар ва ёшлар - бўлган, талабалари эса тахминан минг нафарга етган, зийрак ва иқтидорли”¹⁰⁵. Гурланий бу мадрасада камида 11 йил дарс берган ва бу давр ичида шогирди Жалолиддин ал-Хужандий ундан “Ҳидоя”ни 8 йилда, шунингдек “Қуния ал-фатово”, “Масобих” ва бошқа қатор китобларни ўрганган¹⁰⁶. Бундай узоқ муддатли, чуқур ва изчил таълим тизими ўша давр мадрасаларининг умумий хусусияти бўлиб, бир китобни йиллаб ўрганиш - матн, унинг шарҳи ва ҳошияларини босқичма-босқич ўзлаштириш - орқали амалга оширилган.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, Жалолиддин Гурланий фаолият юритган давр - Хоразм ва Мовароуннаҳрда сиёсий жиҳатдан ўзгарувчан (мўғул истилосининг оқибатлари, Чиғатой улуси ва Олтин Ўрда ўртасидаги тортишувлар, Темурийлар давлатининг туғилиш арафаси), аммо диний-илмий соҳада мустаҳкам давомийликка эга бўлган давр эди. Асрлар давомида шаклланган ҳанафий фикҳ анъанаси - Сарахсий, Баздавий ва Марғиноний мероси - мадрасалар тармоғи орқали сақланиб, кейинги авлодларга узатилди. Гурланийнинг ўзи мурожаат қилган манбалар рўйхатининг бойлиги ҳам, унинг Танкизия мадрасасидаги узоқ муддатли тадриси ҳам - булар барчаси айнан шу тарихий-илмий контекст доирасида шаклланган ва тушунилиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т. I. — Москва: Изд-во восточной литературы, 1963.
2. Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, ч. 1. — Москва: Изд-во восточной литературы, 1963.
3. Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов Узбекистана в XV–XVI вв. — Тошкент: Фан, 1985.

¹⁰³Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли кўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 24-26 (ал-Баздавийнинг ёзиш услуби ва унинг “мушқил” деб номланишининг сабаблари).

¹⁰⁴Тафтазоний, ат-Талвих ало-т-тавзих, 1/13 (ал-Баздавий услубига берилган танқидий баҳо).

¹⁰⁵Ибн Баттута, ар-Рихла, 1/20 (мадрасалар сони ва уларнинг ижтимоий мавқеи ҳақида).

¹⁰⁶Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси, “ал-Шофий фи-л-усул” номли кўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси, б. 30-31 (Гурланийнинг Танкизия мадрасасидаги фаолияти ва бу мадрасанинг умумий тавсифи).

4. Ибн Баттута, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ. Рихлат Ибн Баттута (Тухфат ан-нуззор фи ғароиб ал-амсор ва аъжоиб ал-асфор). Т. 1.
5. аз-Заҳабий, Шамсуддин Муҳаммад ибн Аҳмад. Сияр аълом ан-нубало. Т. 6.
6. Ибн Абу-л-Вафо ал-Қураший, Абдулқодир ибн Муҳаммад. ал-Жавоҳир ал-музийя фи табақот ал-ҳанафия. Ж. 1.
7. ал-Марғиноний, Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр. ал-Ҳидоя шарҳ бидоят ал-мубтадий.
8. Мадина Ислом университети, Шариат факультети, Усул ал-фикҳ кафедраси. “ал-Шофий фи-л-усул” (Жалолиддин Гурланий) номли қўлёзма асарнинг илмий таҳқиқ диссертацияси. – Мадина.
9. ал-Кафавий, Маҳмуд ибн Сулаймон. Катоиб аълом ал-ахёр мин фуқаҳои мазҳаб ан-Нуъмон ал-мухтор. Қўлёзма.
10. ал-Лакнавий, Муҳаммад Абдулхай. ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия.
11. ас-Саҳавий, Шамсуддин Муҳаммад ибн Абдурраҳмон. ад-Дав ал-лоъмиъ ли аҳли ал-қарн ат-тосиъ. Ж. 1, 2, 8.
12. Ҳожи Халифа (Котиб Чалабий), Мустафо ибн Абдуллоҳ. Кашф аз-зунун ан асоми ал-кутуб ва-л-фунун. Ж. 1.
13. аз-Зириклий, Хайруддин. ал-Аълом: қомус тарожим. Ж. 1, 3, 7.
14. Кахҳола, Умар Ризо. Муъжам ал-муаллифин. Ж. 2, 5.
15. Ибн Таймия, Тақийюддин Аҳмад. Дар’ таъоруз ал-ақл ва-н-нақл. Ж. 1.
16. ас-Саффорини, Муҳаммад ибн Аҳмад. Лавомиъ ал-анвор ал-баҳия. Ж. 1.
17. Ибн Жибрин, Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон. Шарҳ ал-ақида ат-таҳовия. Ж. 1.
18. ал-Мавсуа ал-фикҳия ал-Кувайтия. Тарожим ал-фуқаҳо. Ж. 2.
19. ас-Суютий, Жалолиддин Абдурраҳмон. Буғят ал-вуот фи табақот ал-луғавиййин ва-н-нуҳот. Ж. 2.
20. Ибн ал-Имод, Абдулхай ибн Аҳмад. Шазарот аз-заҳаб фи ахбор ман заҳаб. Ж. 6.
21. Тафтазоний, Саъдуддин Масъуд ибн Умар. ат-Талвиҳ ало-т-тавзиҳ ли матн ат-танқиҳ фи усул ал-фикҳ. Ж. 1.